

SEMAVİ EYİCE İLE RUMELİ VE TÜRK TRAKYASI ÜZERİNE BİR SÖYLEŞİ*

AN INTERVIEW WITH SEMAVİ EYICE ON RUMELIA AND TURKISH THRACE

İsa KAYAALP**
Sema DOĞAN***

– *Hocam Rumeli bölgesinde Bizans ve Türk dönemine ait yaptığınız araştırmalar, bu araştırmalarla ilk defa tarafınızdan yayımlanarak ilim dünyasına kazandırdığınız eserlerin gün yüzüne çıkarılmasıyla ilgili hizmetleriniz çok büyük, öncelikle bu çalışmalarınız sebebiyle teşekkür ediyoruz. Sizinle özellikle Rumeli bölgesiyle ilgili çalışmalarınızı merkeze alarak sohbet etmek isteriz. Trakya bölgesinin kültürünü ve medeniyetini yansıtan sanat eserlerini sizden dinlemeyi çok önemsiyoruz. Hocam, isterseniz konuşmaya buradan başlayalım.*

Biz İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Balkanlar ve Rumeli Araştırmaları Enstitüsü diye resmen bir enstitü açtık. Başkanı Afif Erzen (ö. 2000) idi. Afif Erzen daha emekli olmamıştı. İkinci başkanı da bendim. Buranın merkezi Edirne'de Selimiye Camii'nin hemen yanında bir bina idi. Kadro verildi (devamlı çalışacak bir-iki kişi tayin edildi). Kütüphanesi için Rumeli'ye dair yayınlar toplanmaya başlandı ve Türkiye dışındaki memleketlerden yayınlar istendi. İlk olarak Bulgarlar cevap verdi. Bir miktar kitap geldi, mobilyaları alındı.

* Semavi Eyice, Türk Trakyası ve Rumeli'deki Türk ve Bizans eserlerine dair ilk araştırmaları yapan ilim adamlarından biridir. Hoca vefatına kadar bilgisini ve birikimini bıkmadan, usanmadan meraklılarına anlatmaya devam etti. Uzun yıllar birlikte çalıştığımız hocamızın yaşının ilerlemesi sebebiyle sağlık durumunun günden güne bozulduğunu bildiğimiz için, anlamlı bir hatıra olsun diye vefatından önce (Nisan-Mayıs 2017) aynı zamanda Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi olan İsa Kayaalp'in, Dekanlık tarafından 07.02.2017 tarihinde hakemli bir dergi hazırlamak ve yayımlamak üzere editör olarak görevlendirilmesi üzerine, bölgenin tarihî özelliğine uygun olarak adını *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* şeklinde belirlediği derginin ilk sayısında yayımlamayı düşünerek bu söyleşiyi yaptık. Hocamızın, vefatından önce verdiği en kapsamlı bu son söyleşisini her görüşmemizde, "Ne oldu, yayımlandı mı?" diye sorması da bu söyleşiye verdiği önemi gösteriyordu. Fakat dergi matbaa aşamasında iken bizim dışımızda gelişen sebepler yüzünden (13.11.2017) söyleşi orada yayımlanamadı. Kısmet *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'ne imiş... Semavi Hocamıza "teşekkür edip" sağlıklı ömürler dileyebilecekken, derginin yayımındaki gecikme sebebiyle "rahmet dilemek" durumunda kaldık. Allah rahmet eylesin (İ. Kayaalp – S. Doğan).

** Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Uzunköprü Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, Edirne / Türkiye, kayaalpsa@hotmail.com

*** Sanat tarihçisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (TDV İSAM), İstanbul / Türkiye, sema.dogan@isam.org.tr

Enstitü fiilî olarak faaliyete geçemeyince kitaplar Edebiyat Fakültesi'ne, mobilyalar da fakülte dekanlığına getirilip dağıtıldı. Hatta Bulgaristan'dan mülteci olarak gelen, iyi Bulgarca bilen okur yazar bir Türk de bu enstitüde tercüman olarak görev almak istiyordu. Bir zaman sonra Afif Bey de hiç gitmez oldu. Orada benim makamım olmadığı halde bazı yazışmalar bana geliyordu. Velhasıl o vaziyette kaldı ve enstitü kendiliğinden öldü [2013'te açılan Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Selimiye Camii'nin hemen yanında bulunan bu binada eğitim öğretime başladı, 2018 yılı başı itibariyle de buradan merkez yerleşkeye taşındı. Bina son olarak Millî Emlâk'in mülkiyetine geçmiş durumda. İK].

- Hocam, Trakya bölgesinde ilk sanat tarihi araştırmaları nasıl ve kimler tarafından başlatıldı?

Doğu Trakya'da Türklerden ilk araştırmaları yapan kişi Prof. Dr. Arif Müfit Mansel'dir (ö. 1975). Araştırmalar İç Anadolu'da sürerken Trakya da dikkatleri çekmiş ve önem kazanmaya başlamıştı. Trakya'nın çeşitli yerlerinde antik devirden kalma mezar tümülüsleri var. Tarih boyunca bunların bir kısmı açılmış, fakat açılmayanları da var. Bir program yapılıyor ve bir ekip halinde Arkeoloji Müzesi Müdürü Arif Bey idaresinde 1936'da Trakya'da araştırmalar başlıyor.

Arif Bey aynı zamanda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde hoca idi. İlkçağ tarihi dersleri veriyordu. Arif Bey çok yeni buluntular elde etmişti. Hatta *Trakya'nın Kültür ve Tarihî* başlıklı küçük, resimli kitabı 1938'de Edirne Eski Eserleri Sevenler Kurumu'nun yayınları arasında çıkmıştı. Fakat Trakya çalışmalarına dair esas ilmî yazıları 1939'dan sonra yayımlanmaya başladı. 1961-62 yıllarından bu yana da bu bölgedeki eserler daha çok ilgi uyandırmış, Arif Bey ve benden sonra başkaları tarafından da araştırmalar hızlanmaya başlanmıştı.

- Hocam sizi yormak istemiyoruz ama sizin çalışmalarınızı da öğrenmek ve okuyucularımızla paylaşmak istiyoruz. Bölgeyi karış karış bilen ve buradaki eserlere en iyi tanık sizsiniz. Çalışmalarınıza ne zaman ve nasıl başladınız? Trakya'da ve Rumeli'de başlayan araştırma ve inceleme serüveninizden bahsedebilir misiniz?

Rumeli'deki eski eserleri araştırmaya ben kendiliğimden 1950'li yıllarda başladım. O yıllarda henüz Ekrem Hakkı Ayverdi'nin de (ö. 1984) Rumeli'ye dair araştırmaları, tetkikleri yoktu. Rumeli, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Macaristan, Yugoslavya kitapları henüz yoktu. Sadece Fatih devri eserlerini yayımlamıştı. Sonra ikinci baskısını da yaptı hatta. Ayverdi, sanıyorum, o zamanki bakanlıklardan yardımlar aldı, kendi arabası ile şoförü ile bir de yanına Aydın [Yüksel]'i de alarak o memleketleri dolaşmaya başladı. Oralarda bilgiler ediniyor, yapılmış yayınları topluyordu. Ama Yunanlılardan alamadı. O yüzden o ciltte pek iyi bilgi yoktu. En iyi cilt Yugoslavya'dır. Zaten ilk oradan başlamıştı. Yugoslavya'nın bir kısmını bir defa makale halinde bir yerlerde yayımlamıştı. Sonra arkasından o büyük ciltlerin içinde onu da yayımladı. Tabii Yugoslavya'da rahattı. Epey Müslüman vardı orada... Yardım ediyorlardı, oralarda yayınlar varsa onları topluyordu. Ben de oradaki bazı eserleri tek başıma incelemiştim. Ben fırsat buldukça gidebildiğim memleketlerde bazı Türk eserlerini aradım, buldum, inceledim. Münferit, tek makaleler halinde yayımladım.

- Hocam, ilk defa gezilere çıkışınız ve incelemeleriniz nasıl oldu, maddî imkânlarımız var mıydı? Size yardım edenler kimlerdi, hâsılı ne gibi sorunlarla karşılaştınız?

Doğu ve Türk Trakyası'nda Bizans ve Türk devirleri eserlerini araştırmak, bunları incelemek üzere İstanbul Üniversitesi'nin verdiği ödenekle 1961 yılında ilk gezilerime başladım. İkinci geziyi 1962'de yaptım. 1961 yılındaki ilk gezimizde Vize, Midye, Saray, Kırklareli, Pınarhisar, Ereğli, Tekirdağ ve İncecik'i, 1962'deki ikinci gezimizde de Tekirdağ, İncecik, Şarköy, Eriklice, Mürefte, Hoşköy, Malkara, Keşan, Kırkkavak, Uzunköprü, Enez ve İpsala'nın eski eserlerini inceleyip notlar almıştım. İlk gezimizdeki başlıca buluntuları, aynı yıl toplanan VI. Türk Tarih Kongresi'nde bir konuşma halinde sunmuştum. Çok kısa bir rapor halinde de çıktı hatta. Tabii daha geniş ve detaylı halde daha sonraki yıllarda yine Türk Tarih Kurumu'nun dergisinde yayımlamıştım.

Bu tetkik gezilerine yanıma yalnız erkek öğrencileri alarak Mayıs ayının sonlarında çıkıyor, Haziran ortalarında İstanbul'a dönüyorduk. 1963'ten itibaren üniversitenin gezi ödeneği kesildi. Halbuki üçüncü gezi Marmara kıyıları ile Gelibolu yarımadası, dördüncü gezi Kırklareli ile Karadeniz kıyısı arasında kalan bölgeyi kapsayacaktı ki Gelibolu yarımadasını hiç kimse incelemiş değil. Ne var ne yok bilmiyoruz oralarda... Ödeneğin kesilmesiyle gezi programı tamamlanamadan kaldı öylece.

- Keşke ödenekler devam edebilseymiş hocam! O gezilerinizde nelere ulaştınız ve ne gibi bilgiler elde ettiniz, bizimle paylaşır mısınız?

İlk Edirne yolundaki Batı Trakya'da Midye'den başladık. Orada önemli bir Bizans eseri bir dağın içine oyulma bir ayazma, kilise vardır. Ayazmanın içini taşla doldurmuşlar yine de zeminde su vardı hâlâ. Çok sene, 100-150 sene evvel Fransızlar (seyyah X. Hommaire de Hell ile dolaşan ressam J. Laurens) ayazmanın içine girmişler, gravürünü yapmışlar, isimlerini yazmışlar. Büyük kemerde Hommaire de Hell'in adı ve altında tarih (1846) okunur. Hatta ben de gittim aynı yere, altına adımy Eyice diye yazıp tarih de attım. Daha sonra bir Amerikalı da gitmiş oraya, karşılaştığımızda bana, "Senin imzanı gördüm" dedi. İlk gittiğimizde ışığımız yoktu, karanlıktı. Sonra ikinci gidişimizde köyden lamba getirip aydınlatmıştık. Bilahare Bulgaristan'da da bir Bulgar tarafından bu yer hakkında makale yazılmıştı. Adı da hâlâ aklımdadır: Şkorpil. Arkeoloji Müzesi'ndeki Bulgar dergisinde o yazıyı da bulmuştum. Kiliseden bozma bir tane cami varmış, o her ne sebeptense yıkılmış. Oradan başladık, bilinmeyen veya az bilinen eserleri araştırmaya. Önce Karadeniz kıyılarına doğru çıktık. Bir sene oralarla uğraştık. Sonra Edirne'ye giden yolun sol tarafını, Marmara'ya yakın kısımlarını dolaştık. Üç sene dolaştık bu şekilde...

Bu dolaşma sırasında ilk olarak Midye'deki manastır kilisesi çıktı. İkinci olarak da Vize'de muazzam bir Bizans kilisesi var camiye çevrilmiş (Süleyman Paşa Camii), fakat cemaat yoktu, acıklı bir manzara idi. Esas, tarihî Vize tamamen boşalmış, hiçbir evde insan yoktu. Çünkü eski Vize, biraz tepede, dağdadır. Halk tamamen ovaya inmiş. Yalnız o caminin bir tek imamı vardı. Öğle ezanı vakti geldi. Toprak bir tümsek üzerine çıktı. Tek başına ezanı okudu, indi aşağıya... Bir tek halısı vardı,

yaydı onu yere, caminin içinde namazını kıldı. Ondan başka da cemaat yoktu. Vize Bizans eserleri bakımından enteresandı.

Ondan sonra ikinci devrede aşağıya doğru kaydık, Edirne yolunun sol tarafına giriştim. O zaman dikkatimi çeken bir husus oldu. Türk sanatında meydan şadırvanı dediğimiz, kasabaların, şehirlerin ana meydanının ortasında bir tane havuz olur. Bunlar İstanbul'da yoktur. Anadolu'da hiç yoktur. Yalnız Trakya'da Avrupa tesirli olarak var. Sekiz tane buldum bunlardan. Bazısı tahrip edilmiş, bazısı kurutulmuş, bazılarının taşını koparmışlar, yerde yatıyor. Bazısı çok basit, ortasında sütun şeklinde bir taş, çiçeklerle süslenmiş, manzum kitâbesi var. Bazısı çok süslü... Bunları tetkik ettim. O zaman benden Arif Bey için yapılan bir anma kitabına yazı istenmişti. Onun da Trakya üzerine araştırmaları vardı. O sebepten bu meydan şadırvanlarını Türk Tarih Kurumu'nun *Belleten*'inin "Mansele Armağan" sayısında yayımlamıştım.

Sonra Uzunköprü vesaireyi dolaştım, köprüyü inceledim, aşağıya inecektim. En son Marmara Ereğlisi'ne gittim. Fakat orada yatacak yer bulamadım. Otel falan yok, kaymakam da yok, tayin edilmemiş. Jandarmaya gittik. "Burada yer bulunmaz, ama isterseniz askerlerin yatağında yatın" dediler. Fakat milyonlarca karasinek var. "Çocuklar, bu vaziyette ne yatılır ne yemek yenir, razı mısınız?" dedim. "Yok" dediler. "Öyleyse vazgeçelim. Seneye belki düzeler, yine geliriz. Bir çay için, bir paket bisküvi alın yiyeceğin, ilk otobüse binip İstanbul'a dönelim" dedim. Zaten 20 gün olmuştu, yorgunduk. İstanbul'a döndük.

- Çok zor şartlarda çalışmışsınız, bir daha gitme imkânınız olmadı mı hocam oralara?

Birkaç sene sonra yine aynı yere bir defa daha gittim. Ahval değişmişti. O eski hal yoktu. Orada çok büyük bir Bizans kilisesi varmış. Onun eski fotoğrafları varmış, onları arıyordum. Resimler Amerika'da Dumbarton Oaks'a intikal etmiş, buldum onları. Çok sene evvel bir Fransız deniz subayının vaktiyle gemisi oraya uğramış, bina ayakta iken fotoğraflarını çekmiş. Halbuki şimdi yok o kilise, yeri dümdüz. Sadece temeller görülüyor, izi belli toprak üstünde. Hayal meyal görülüyor o kadar. Sonrasında zaten ödenek kesildi, geziler yapılamadı. Ben yine de gezilerime tek tük devam ettim.

Bizans devrinde en önemli yer Enez. Benden sonra Afif Erzen de çalışmalar yaptı. Enez'deki kilise tamamen metrük, halk da azdı. Köy halinde beş on kişi yaşıyordu. Hatta bir öğretmen vardı, bizimle o da dolaşmıştı.

Ben toprak üstünde bulunan Bizans ve Osmanlı eserlerini derledim. Dağlarda bayırlarda tek tek ufak tefek şeyler gördüm not ettim. İki bölgeyi taradım tamamen. Kuzey bölgesi, Edirne merkez olmak üzere Karadeniz kıyısı... Sonra aşağı indim Tekirdağ'dan hududa doğru...

Bütün bu Türk Trakya araştırmalarımı kitap halinde yayınlamayı tasarlamıştım. Ancak bunu gerçekleştirilemeyince hiç değilse notlarımın bir kısmını makaleler halinde yayınlamayı uygun buldum. "Türkiye Trakyası'nda İncelemelerden Notlar: I, Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler" diye kalınca bir makale halinde yayımladım. Diğer ikinci makale rastladığımız Türk eserlerine dair

araştırmalarımızı kapsayacaktı, ama yayımlanamadan kaldı öylece. Benim araştırmalarım bundan ibaret. O enstitü yayınları arasında hiçbir şey çıkaramadım.

– Hocam! Rumeli’de başka nerelere gittiniz, buralardaki Türk izleri hakkında neler buldunuz ve neler gözlemlediniz?

Hariciye Vekâleti’nce Balkan memleketleri ile anlaşmalar yapılmış, oradan gelecekler burada kendi memleketlerinin tarihi ile belgeleri inceleyecekler, aynı şekilde bizden de gidecekler. Bir vesile ile bana “Gider misiniz?” dediler. “Giderim tabii” dedim. İlk parti olarak Bulgaristan, Romanya, Macaristan’ı verdiler. Gezilerde yanıma erkek öğrencileri alıyordum, çünkü bazen aynı odada, hatta bazen aynı yatakta yatmak gerekiyordu. Başladık yine atlamış olduğumuz bazı yerleri gezmeye... Midye’yi adam akıllı tetkik ettim. Bir kilise varmış, ama yıkılmışlar, izi kalmamış. Birkaç yeri daha böyle dolaştım. Uzunköprü’de yapım kitâbesi var. Değişik şekilde tefsir ediyorlar. Bursa’da Yeşilcami’yi yapan mimarın işi diyorlar. Gerçek, doğru mu uydurma mı anlayamadım pek.

Macaristan tam istediğim gibi olmadı. Orada bir Türk kasabası kalıntısı olarak kabul edilen Eger vardır. Bizim zamanımızda Eğri derler. Orda sipsivri bir minare vardır. Cami gitmiş, onu göremedim. Vâlîde Sultan Camii diyorlar. Bazı ufak kasabalarda Türk hatıraları buldum, resimlerini çektim. Mesela Budapeşte’nin güneyinde bir tane ufak bir mescit minaresi var. Şehrin merkezinde parmaklıkla çevirmişler, camisi yok. Birkaç kasabayı daha gördüm. Peç şehri var Macaristan’da. Orada birkaç Türk eseri var. Onları gördüm. Bulgaristan’da da Akyazılı Sultan Tekkesi’ni görmek için uğraştım, göstermemek için çok direndiler. Evvelden beri biliyordum tekkeyi, kimse gitmemişti oraya. Bulgar mihmandarın iyi tarafına isabet etti de gidebildim. Beni oraya götürdü. Yoksa tekkeye kimseyi götürmüyorlar.

Akyazılı Sultan Tekkesi’nin yolunda bir tane Bektaşî tekkesi var: Demir Baba. Bir dağın eteğinde... Uzaktan gördüm. Orada son kalan Müslümanlar Bulgarlara kızmışlar, minareye Türk bayrağı çekmişler. O sebeple Bulgarlar ziyareti şiddetle yasaklamışlar. Hele de Türklerin gitmesini... Oraya gidemedim. Ama inkâr etmelerine, orada bir şey yok demelerine rağmen Akyazılı Tekke’yi gördüm. İlk planını çıkaran benim ve o tekke hakkında da bir makale yayımladım. Sonra yanıma Güney Bulgaristanlı bir hanım geldi. Yine orada bir Bektaşî tekkesi varmış. “Orası hakkında malumat verebilir miyim?” diye sordu. Ama oraları dolaştırmıyorlar.

Bizim hudut ile Bulgaristan arasında bir akarsu üzerinde bir Türk köprüsü var (Cisr-i Mustafa Paşa Köprüsü). Ancak yarım yamalak tetkik edebildim. Onun hakkında da bir makale yayımladım. Böylece Bulgaristan’daki eserlerle ilgili birkaç yazım yayımlandı. En yeni olarak da Sofya’daki Bosnalı Sofu Mehmed Paşa Camii’ni yazdım. Hatta yeni yayımlandı (*Mimar Sinan’ın Gurbette Kiliseye Çevrilen Eseri: Bosnalı Sofu Mehmed Paşa Camii*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, 136 s.).

Daha başka İdris Baba Tekkesi var. O da gitmiş, ama türbesi bir hastanenin bahçesinde duruyor. Anlaşıyor ki hastane tekkenin yerine yapılmış. Bir akşam üstü götürdüler. Türbe, Gül Baba gibi kesme taştan değil, daha âdi moloz taşlardan yapılmış... Macarlar kadirşinaslık göstermişler, binayı

restore etmişler. Sanduka yerini kazmışlar. Ekseri bu tekkelerin yerinde bir şey yoktur. Hatırasına yapılır. Fakat burada İdris Baba'nın cesedi iskelet halinde çıkmış. Onun üzerine sanduka yapılmış, örtü örtülmüş ve İslam geleneklerini yerine getirmişler.

Slovakya'ya komşu Tuna kıyısında Sigetvar Kalesi var. Oraya da gittik. Onun türküsü de vardır, bilirsiniz. Karşısı Çekoslovakya dediğimiz Slovakya kısmı. Bizim zamanımızda Türk şehri imiş, ama hiçbir şey yok. Bir cami varmış, onu da yıkmışlar, yerine kilise yapmışlar. Hiç Türk izi yok. Yalnız kalede eski muhafızlardan birinin attığı imza var. Yalnız Macarlar en son kalan birkaç parçayı muhafaza etmeye çalışmışlar. Ama ondan önce yıkmışlar.

Orada eski bir kitapçada bir broşür buldum, satın aldım. Bir makalenin ayrı basımı. 1,5-2 metre boyunda Budapeşte'nin tepeden çizilme bir panorama resmi. Bizden çıktuktan birkaç ay kadar sonra çizilmiş. Pıtrak gibi camiler var. Hepsi yanık, yakılmış; damları yok, minareleri var, külahları yok vaziyette. Avusturyalılar yeni işgal ettiğinde yapılmış bir resim. Bu resim kütüphanemde vardı. Kütüphanemle birlikte o da gitti. Bir kitap daha almıştım. Macaristan'da, 1870'lerde bizim heyet, Osmanlı heyeti Avrupa seyahati yapmış. Sultan Abdülaziz ile birlikte Paris'e gitmişler. O devirde Çaylak Tefvik adında bir gazetecimiz var. Çaylak Tefvik bu Avrupa yolculuğuna dair bir de kitap yazmış. Ayrıca o heyetin oraya gidişi münasebetiyle bir Macarca kitap da çıkarmışlar. Nüshaları eski kitapçılarda bulunuyordu. Orada da resimler arasında o heyetin Gül Baba Türbesi'ni ziyaret etmesi var. Fesli, kavuklu Türk ziyaretçilerin hepsi ellerini açmış Fâtiha okuyorlar. Sonra orayı kilise yapmışlar. Sonra yeniden türbe haline getirildi. Şimdi Gül Baba Türbesi olarak ziyarete açıktır. Gittim yerlerde böyle yayınlar toplamıştım.

- Hocam, sizin Yunanistan'daki araştırmalarınızı da biliyoruz. Bu geziniz üniversitenin ödeneği dışında idi sanırım. Bu konuda neler söylemek istersiniz?

Evet, oraya gelecektim. Demin de belirttiğim gibi Rumeli'deki gezilere ben kendiliğimden 1950'li yıllarda başladım. Yunanistan'ı bu üniversite gezilerinin dışında tek olarak tetkik ettim. O da her yerini dolaşamadım. Adalara gidemedim mesela. Girit'e gitmedim. Orada tekke falan varmış, ama ben görmedim. Esas Yunanistan'da hâlâ daha Türk merkezleri var. Onları gördüm. Muhtelif yerlerde bazıları harap halde duruyor. Bazıları kiliseye dönüştürülmüş, cami olan yok.

İstanbul'dan sonra en büyük Osmanlı şehirlerinden biri olan Selanik'te bugün cami yok. Civar köylerde Müslümanlar var, Batı Trakya Müslümanları. Fakat onların da ibadet edecekleri camileri yok. Selanik'te çok değerli birkaç cami vardı. Bunlardan biri İshak Paşa Camii. İnegöl'de de bir İshak Paşa Cami vardır ya, o da aynı paşanıdır ve İnegöl'deki caminin eşidir. Ona Alaca İmaret Camii derler. Minaresi renkli imiş, ama kökünden yıkmışlar. O yüzden o alacalığı kalmamış. Kendi kendine yıkılsın diye beklediler, ama olmadı. Kubbenin kurşunlarını söktüler. Sonra kimin aklına geldiyse yeniden bir fonksiyon vererek cami dışında farklı şekillerde kullanmaya başladılar.

Tam bir Türk eseri olan diğer cami ise ana caddenin üzerindeki Hamza Bey Camii'dir. Önceleri Alkazar adıyla sinema yapmışlar. Sonra sinemalıktan çıkarıp restore edeceğiz deyip iskele kurmuşlar.

Yirmi sene sonra gidiyorsun o iskele hâlâ duruyor. Aslında bir şey yaptıkları yok. Tek kubbeli bir cami. Hamza Bey'in kızı Hafsa Sultan, camiyi babasının anısına yaptırmış. O Hamza Paşa da Fâtih Sultan Mehmed devrinde elçi olarak gönderildiği Kazıklı Voyvoda tarafından kazığa çaktırılarak şehit edilmiş... Güzel bir cami... Mihrabı, minberi yerinde iken eski fotoğrafları da var bende. Şimdi yok tabii onlar. Sinema olduktan sonra kalır mı hiç? Uzun zamandır Yunanistan'a gitmedim, son vaziyet nedir bilmiyorum.

Batı Trakya denilen bölümde büyücek camiler var. Vasıta ile geçerken uzaktan görülüyor. Ama gösterirler mi, gidilir mi gidilmez mi bilmiyorum, inip de bakmadım onlara... Yunanistan'da epey şeyler var öyle anlaşılıyor. Tetkik etmek zor... Adalarda var bazı eserler. Bizden mezun olan Haşim Karpuz da dolaşmış. Adaların birinde Kaptan Paşa Çeşmesi diye bir çeşme bulmuş. Müzeyyen bir çeşme, mermerden... Benden de bilgi istedi. Bulabildiklerimi gönderdim. Kaptan paşanın biyografisini buldum. *Kapudânân-ı Deryâ* diye "kaptan paşalar"ı anlatan bir kitap var eski harflerle. Bir de *Sefînetü'l-vüzerâ* diye bir eser var. İki tane kitap vardır. Onları salık verdim. Bir de o adam Hasan Paşa diye bir kaptan paşa. İstanbul'da bir hatırası var mı diye aradım. Eyüp'te bir çeşmesi var, o Hasan Paşa'nın... Mezarı da Alemdar Yokuşu'nun başında Zeynep Sultan Camii'nin haziresinde... Bunları da kendisine bildirdim.

- Hocam! Balkanlar'daki gezileriniz sırasında orada yaşayan Türklerle karşılaşmalarınız, muhakkak irtibatlarınız olmuştur. Türklerin yaşantıları hakkında bize neler anlattırsınız? Biraz bunlardan da bahseder misiniz?

En fazla rahatça temas edeceğim Türkler Yugoslavya'da idi. Kalabalık oldukları için Yugoslavlar, Bulgarlar pek mani olamıyorlardı, ama mesela Arnavutluk'ta hiç kimse Türkçe konuşmuyordu. Bizi gezdiren arabanın şoförü Türkçe biliyor, fakat bir şey sorduğumda ağzını işaret edip kapatıyordu. Sonunda isyan ettim. Çünkü bizi gezdiren adam hakaret ediyor. Önümde Fransızca konuşuyor... "Türlere sürekli hakaret eden adamın yerine doğru dürüst birini bulun!" dedim. Biraz söylendim. Son iki gün onun yerine birini verdiler. Adam bir de Paris'te eğitim görmüş... Türklerin aleyhine atıp tutuyor. Doldurmuşlar tabii onları...

Yine orada bir Türk anlattı. "Bir film vardı" dedi. "Orada Balkan harplerini gösteriyor. Buralarda epey Müslüman var" dedi. "Sinemanın karanlığında Türk askerleri görüldüğünde bir alkıştıır kopuyor. Aydınlanınca herkes oturuyor, hiç kimse yok. Bulgarlar, Yugoslavlar çıkınca bunlar tek tek alkışlıyorlar" diye anlatmıştı. Adam da banka memuru idi. Para bozdururken konuştuk. Bana, "Siz Türksünüz değil mi?" dedi. "Ben sizi aramadım, sizin bir akrabanız bana sizi söyledi" dedim. "Ama başınız derde girer diye aramadım" dedim. "Kardeşim" dedi, "Şimdi sizin peşinizde de benim peşimde de sivil polis var, boş ver!" dedi.

Beni evine de davet etmişti. Evindeki hayat da hayat değildi. İki katlı evi var. Aşağı katına Sırp yerleştirilmiş, kendi katı camekânlı kapı ile ayrılmış. Bunlara yalnız bu camekânlı kapının yanındaki odayı vermişler. Bir tek oda... Adamın kendisi var, karısı var, oğlu var. Bunların hepsinin bir odada yatması gerekir. Bir antre var, belki oraya da bir karyola koydularsa oğulları orda yatıyordu. Bu

şartlarda yaşıyorlardı. Yine orada Türk sanatıyla uğraşan bir kadın sanat tarihçisi vardı Lidya adında. Kardeşi İskender, bizim İstanbul Teknik Üniversitesi'nde doçent idi. Kardeşi gelmiş Türk olmuş, kendisi orada kalmış, üstelik bir de Sırp ile evlenmiş Sırp olmuş...

Arnavutluk'ta bizi gezdiren şoför mükemmel Türkçe biliyordu. Ben yanında iken hiç konuşmadık. Çünkü hiç yalnız kalmadık. Ama benimle mihmandar bir yere doğru gittiğimizde, arabada kalmış bir Türk daha vardı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden bir profesör. Şoför ona Türkçe olarak açılmış... “Bizimki hayat değil kardeşim. Böyle hayatımızı sürdürüp duruyoruz” demiş. Sonra ben isyan edince başka mihmandar verdiler. Adı Şaban. Mükemmel Türkçe biliyor. “Türkçeyi nerede öğrendin?” dedim. “Bulgaristan'da Türkoloji Bölümü'nü bitirdim” dedi. “Onun için Türkçem var, ama kimse ile konuşamıyorum” dedi. Şaban'a sordum, “Siz ölülerinizi ne yapıyorsunuz” diye. “Evde gizlice yıkıyoruz, o şekilde gömülmeye götürüyoruz, yoksa yasak” dedi. Bunu da usulca söylüyor tabii.

Sabah saat 07.00-07.30, kış idi. Şubat ayında gitmiştim. Kafeteryada oturuyoruz. Sıcak kahve ve çay içiyorduk. Dışarıda buz gibi bir hava vardı. Bir baktım adamlar kol hareketleriyle jimnastik yapıyorlar. Mihmandar, “Efendim! Radyoda jimnastik saati var” dedi. “Jimnastik müziği verildiği an herkes nerede, ne iş yapıyorsa işini bırakır jimnastik yapar” dedi. Şaban ile de temasımız tek bu oldu. Mükemmel Türkçesi vardı, ama korkudan konuşamıyordu.

“İşte burada operamız var, tiyatromuz var” dediler. Bir binayı tiyatro binası yapmışlar, “Buyurun, oturun” dediler. İki kişi Türk, bir de mihmandar, üç kişiyiz. Başka kimse yok, seyirci yok, etrafımıza bakınırken birden kapılar açılıverdi. Büyük bir gürültü ile içeriye askerler doluverdi. Bakmışlar seyirci yok. Belli ki kışlayı aramışlar, bir tabur asker göndermişler. Ortalık leş gibi kokmaya başladı. Bütün yerler doldu. Bizim anlamadığımız, komünistlerin kahramanlığı ile ilgili bir piyes... Biz de mecburen seyrettik. Böyle maskaralıklar da yapıyorlardı.

– Hocam, ilmi araştırmaların zorlukları yanında, bir de böyle zorluklarla karşılaşmak da işin cabası oluyor demek ki! Fakat kültürel çevreyi tanımak adına bunların bilinmesi de önemli elbette, görmezden gelinemez. Daha başka şeyler de vardır muhakkak ki hocam!

Olmaz olur mu? Sanat eserlerine de aynı hoyratlığı yaşatmışlar. Bazı yerlerde camileri kapamışlar, başka işlere tahsis etmişler. Hoş aynı marifeti biz de yaptık ya birçok yerde. Bazılarını resmî dairelere vermişler. Mesela cami, Muallimler Birliği'nin salonu olmuş, toplantı yeri olmuş. Arnavutlar, merkezleri olan şehirde bir tek cami bırakmışlar yıkılmadık. O da tek Ethem Bey Camii. Onun da üzerinde asma kilit var. Arnavutların soylularından biri, Osmanlı devrinde Ethem Paşa demişler. O aile merkezde bir cami yaptırmış. En son gün özel izinle görebildik, yoksa kapalıydı. İçinde halısı, kilimi temiz vaziyette yayılı duruyor. Bir kısmını dinamitle patlatmışlar zaten. İnmiş aşağıya kalıp halinde. Priştine'de bir çukur arazide bir tane büyükçe bir cami var. Avlusu falan da vardı etrafında. Yerel paşalar kendilerini biraz sultan gibi görüyorlar. İstanbul'daki sultan camileri ayarında kendi adlarına camiler yapmışlar. O Buşatlı Mahmud Paşa da Osmanlı paşası. Doğuda bir tane cami

yaptırmış. Buşatlılar Camii diyorlar. Aynı İstanbul camilerinin taklidi, avlusu kubbesiyle ama onu da yıkmışlar. Acayip, anlaşılmas bir şey.

Taa Akyazılı Sultan Tekkesi'nin oralarda, hududa yakın Romanya'nın kuzeyinde, Ali Paşa Camii diye bir cami var, yanında da türbesi. Onu inceleyeceğim. Bir adam geldi. Türk. "Merhaba, merhaba!". Adam başladı konuşmaya: "Yarın bizim büyük bayram!". Neymiş büyük bayram, meğer Rus ordularının Romanya'yı işgalinin yıl dönümüymüş. Tabii öyle görünmek zorunda...

Üsküp'te Müslüman mezarlığı var. Müftülüğün tam karşısında... Bir sokak, sağ tarafta mezarlık, sol tarafta müftülük var. Üsküp Müftülüğü, mermerden giriş holü var dışarıya doğru, kapısı biraz içerlek... Yan duvarları var, orada Sırpça ve yeni harflerle Türkçe Üsküp Müftülüğü diye bir yazı var, ondan sonra mezarlığa şöyle bir baktım. Bizim Osmanlı devrinden mezar taşları var, daha sonrakiler var. Onlar da yarı komünist, yarı Türk, karışık. Fakat enteresanı, mezar taşlarını taştan değil saçtan kesmişler, mezar işareti yapmışlar, Müslüman ise üzerinde hilal, Hristiyan ise haç var. Bir tanesinde bir haç üzerinde hilal var. Sırpın mezar kitâbesi. Komik bir şey! Müftülüğün tam kapısının karşısında idi. Bir de Türkçe bir çocuk gazetesi çıkıyordu. İdarecilerini ziyaret etmiştik, zarif bir Türk hanımdı. O gazeteden eski sayılarından bir deste verdi. Ayrılırken "Aman buralarda bizi unutmayın!" diye rica etti. Yine Üsküp kalabalık, ama oralarda da Arnavutlar bastırıyor.

Müslümanlıklarından vazgeçmiyorlar. Ekseriyetle 3 milyonun 2 milyonu Müslüman... Bizim de hatamız var tabii. Başta biz İslam'ı inkâr ettik. Ezanı bile komik bir şekilde okumaya kalkıştık. "Tanrı uludur, Tanrı uludur", "Tanrı ulu" demekle ezandaki Tanrı başka bir mefhumdur. Neticesinde bu oldu işte!

- Hocam, uzun yıllar Osmanlı toprağı olan Rumeli'ye bugünden baktığınız zaman buradaki Türk izlerini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Rumeli'de Türk izlerini mümkün merteye el birliği ile ortadan kaldırmaya çalışıyorlar. Arnavutu da Boşnağı da, bunlar Türk eseridir, muhafaza edelim, koruyalım diyeni yok. Bu durum açıkça görülüyor. Yalnız Macaristan'da bir nevi antika diye kendilerinde artık insanlardan hiç kimse kalmadığı için, buralarda bir nevi gösteri olarak bir şeyler var. Tek tük Osmanlı eserleri bırakmışlar. Umulmayan bir binanın mesela bir yerini kazıyorlar, altında bir Türk eseri çıkıyor. Katlar yapmışlar, sıvamışlar, rengini değiştirmişler ev olmuş. Üç katlı ev olmuş... Halbuki iki katlı, ortasında bölmesi olan bir cami imiş. Bir bakıyorsun duvarlarında yazılar, mihrabın izi, minberin duvara dayandığı yerdeki izi, onları bulup çıkarıyorlar. Ben de bir panorama resmi var. Kıyamet gibi cami, minare var, yanık, yıkık... Bugün izi bile yok. Budapeşte'de bugün tek bir cami yoktur. Fakat o zaman varmış. Fethedildiği sırada varmış, hatta türküsü de var:

Mihraplarında namaz kılınmaz oldu.

Çeşmelerinde abdest alınmaz oldu.

Aldın namçe bu nazlı Budin'i.

“Budın” deriz biz Budapeşte’ye. Orada hiçbir izimiz kalmamış. Bütün Balkanlar’ı temizlemişler! Birazını da biz temizledik. Edirne’de birçok camiyi ya tahrip ettik, ya yıktık. Mahmud Paşa Camii (Taşlık Camii), sanki taşa ihtiyaç varmış gibi, Edirne’de koca camiyi çatır çatır yıktılar. Yaranmak için yıkmışlar, hatta rahmetli Rıfık Melül Meriç boy boy yıkımını gösteren fotoğraflarını çekirmiş. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* dergisinde bir sayfa sinema filmi gibi resimleri var. Önce kubbesinden başlamışlar, yıkıyorlar, yıkıyorlar, yıkıyorlar, camiyi bitirmişler tamamen...

Üsküp’te köprü başında galiba Sultan Murad’ın bir camisi varmış, o yok mesela, izi bile kalmamış. Ama son zamanlarda Müslümanlar arttığı için, Yugoslavya’da ayrı ayrı devletler oldu, bazılarını muhafaza ediyorlar. Bir tepe var orada, bir cami var, kubbeli falan, hatta yanında da türbe var onun. Sultan Türbesi diyorlar ona... Ama benim mesela şehzadelere veya padişah hanımlarından birinin orada öldüğüne dair bilgim yok. Böyle bir türbe var. Rivayete göre kadın diyorlar, anlamadım.

- Hocam! Edirne ve çevresinde de tarihî eserlerde büyük tahribatların yapıldığını yazılarınızdan okuduk ve biliyoruz. Uzunköprü’de bir meydan çeşmesinin tetkikini yaptığınız sırada karşılaştığınız korkunç, bir o kadar da acı hadiseyi anlatır mısınız?

Tabi tabi. Çok tahribatlar yapılmış. Uzunköprü’de meydan çeşmelerinden birinde, bütün kitâbeyi kabartma olduğundan kazımış, kırmışlar, yazı okunmuyor. Etrafımızı kalabalık sarmıştı, “Burada ne yapıyoruz?” diye. “Çeşmeyi kim bu hale getirdi?” dedim. Çok güzel bir çeşme, laleler, sümbüller ve benzeri ortasındaki fıskiye taşının etrafı çok süslü, üstünde de böyle iki satırlık kitâbe çepeçevre etrafını dolaşiyor. “Kim yaptı bunu?” dedim, kalabalıkta biri “Bulgar gavuru” dedi. O esnada yine başka bir ses, “Ne Bulgar gavuru be, Türk gavuru yaptı” dedi. Meğer kaymakam yapmış. Sonra sordum, “Bu kaymakam nerede, ne oldu?” diye.

Üsküp’ün köylerinden bir köy var. Paşaköy diyorlar. Orada da, o adamın bazı izleri var dediler. Yanımda iki erkek öğrenci var. Biri İlhan (Hattatoğlu), “Gidelim şu köye!” dedik ve gittik. Kasabanın dışında, tarlaların ortasında kalmış bir kubbeli cami. Harap, yıkılmak üzere... Fakat minaresi kalıp halinde yerde duruyor. Köylülere sordum, “Bu minare nasıl yıkıldı?” diye... “Kaymakam vardı, minareye halatı bağladı, kamyonun arkasına ucunu ilişti. Kamyon çekti, minare güm dedi indi aşağıya!” dedi. Türk gavurlarının kim olduğu anlaşıldı.

Amasra’da da böyle bir hadise vardır. Yine biri geliyor. Amasra Kalesi’nin üzerinde hâlâ Ceneviz devrinden kalma Cenova armaları var. Biri, “Kazıtın, kaldırım bunları!” diyor. Tabii orada yüksek bir yerde olduğu için iskele kurup o işi yapacak kimse yok çünkü. Aradan zaman geçiyor. Devlet ileri gelenlerinden bir başkası geliyor. “Burada gavurların armaları var he!” diyor. Bunlar, “Aman efendim, bütçemiz olmadı da kaldıramadık, sökecektik, kıracaktık” diyorlar. “Ne diyorsunuz, ne yapacaktınız?” diyor. Yani adam aklı başında biri imiş... “Sakin ha!” diyor. Böylelikle armalar kurtuluyor.

- Hocam! Bu tarihî eserleri yok etme düşmanlığı nedir, nereden kaynaklanıyor?

Bütün mesele Osmanlıyı inkâr etmek... İstanbul Kadıköy'de tek gözlü bir köprü vardı. Haydarpaşa ile Kadıköy arasında... Şimdi yok o. II. Abdülhamid döneminde köprüyü yaparken bir de taş dikmişler, uzun bir de kitâbe yazmışlar. Kitâbenin bir satırı yoktur. Meğer orada Abdülhamid'in adı varmış, onun için kırmışlar.

- Hocam bildiğiniz gibi 28 Mayıs 1927 tarihli 1057 sayılı bir kanun var malumunuz. "Türkiye Cumhuriyeti Dahilinde Bulunan Bircümle Mebânî-yi Resmîyye ve Milliyye Üzerindeki Tuğra ve Methiyelerin Kaldırılması Hakkında" kanununun 1. maddesinde resmî dairelerdeki arma, tuğra ve kitâbelerin kaldırılmasını şart koşturmaktadır. Ancak 2 ve 3. maddelerde de tarihî değeri yüksek veya estetik değeri olanların tahrip olunmayıp üstlerinin örtüleceği açık surette belirtilmiştir.

Birkaç tanedir o kanun... Mesela bir tanesi şöyle; 500 metrelik çevre içinde iki cami olmayacak. Şehzadebaşı'nda Şehzade Camii duvarına bitişik Burmalı Mescit var. Burmalı Mescit'i yıkın diye emir verdiler. Yıkma da başladılar. Sonra birinin aklına geldi. İstanbul'da böyle antika minareli başka mescit yok. Durdurdular yıkımı, sonra kırk yıldır da öyle. Minarenin külahı, mescidin de damı yok. Sonra mimar Cahide Tamer vardı. Erkek gibi, cerbezeli bir kadın... "Ben bunu tamir ederim" dedi ve camiyi tamamladı. Hatta bana minarenin şerefeden yukarısı petek kısmı da burmalı mı diye sordu. Bugün de o kısım yok zaten yıkılmış. Yok dedim. O kısım varken ben fotoğrafını çekmişim, orada burma yoktu dedim. Bugün o fotoğrafı bulamam, ama aynı resim çerçevenmiş olarak Arkeoloji Müzesi'nin kütüphanesinde de var, onu belge olarak kullan dedim.

Bahsini ettiğiniz kanuna gelince, kitâbeler hususunda tamam olmamakla beraber oldukça iyi bir çalışma da deniz subayı emeklisi, Osman Öndeş adında bir zat vardı, onun *Vurun Osmanlı'ya* diye bir kitabı vardı. Vaktiyle incelemeler sırasında onunla Malta'da karşılaştım. Orada bir harp gemimiz varmış. Emekli olduktan sonra kendini tarihî araştırmalara verdi. Kırılan, dökülen kitâbelerin bulabildiği fotoğraflarını topladı ve bir kitap meydana getirdi. Epey yer tespit etmiş. Mesela üniversitenin dış kapısında Bâb-ı Seraskerî diye kocaman bir yazı vardı. Üstünde de arması vardı, onun üzerini kapattılar, bereket ki kırmadılar. Sonra üzerlerinin bir kısmını açmışlardı, ama tuğra yine kapalıydı. Bunları kitabında hep kaydetmişti. Şimdi tuğrayı da açtılar.

Ayasofya'daki levhaları indirdiler aşağıya. Hâlâ onun dedikodusu sürer. Efendim niçin asılmışmış onlar... Ayasofya'nın bilmem nesini bozuyormuş; vardır böyleleri...

- Hocam! Peki, tekrar Trakya'ya dönersek Trakya'yı esas alan hangi dergiler vardı?

Enstitünün bir dergisi vardı, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. Trakya'yı esas almak üzere, çevresinde olan, hatta biraz daha kaybettüğümüz bölgeleri içine alan... Mesela Girit hakkında bir yazı gelmişti. Vaktiyle onu yayımlamıştık. Böyle bir dergimiz vardı.

Yunanlıların iki tane ilmî dergisi var. Biri Trakya, ikincisi Karadeniz kıyısındaki Rumların vaktiyle yoğun olduğu bölgeleri içine alan... Trakya'dakinin adı *Thrakika*, diğeri *Arkheion Pontou*. Bu dergiler yakın zamana kadar çıkıyordu.

Bu arada her ne kadar konumuzu doğrudan ilgilendirmese de halkevleri tarafından çıkarılan dergiler de vardı. Halk Partisi zamanında her vilayette bir halkevi dergisi çıkarmaya çalıştılar. Fakat bunlar başarılı olmadı. Yalnız bunların içinde birkaç merkez vardı ki onlar gerek yazı itibariyle gerek kadro itibariyle biraz daha kuvvetlice idi. Bunların bir tanesi Bursa idi. *Uludağ* diye bir dergileri vardı. Tabii Ankara merkez olduğu için orada da bir dergi vardı. Orada zaten bir *Ülkü* vardı. O, yıllarca çıktı. Onun başına, binaya müdür olarak M. Fuat Köprülü'yü koydular. O ciddi bir dergi idi. Daha sonra şeklini değiştirip başka isim altında devam ettirmek istediler, ama yürümedi. Öteki 110 sayı falan çıktı. Birinci sayıdan itibaren bende vardı. O, bütün Türkiye'ye şamil bir kültür dergisiydi. Halkevleri tarafından aşağı yukarı otuza yakın dergi çıkarılıyordu. Bazıları çok yavandı. Ama içinde değerli yazılar olan *Çorumlu* dergisi vardı. O da otuz beş sayı kadar çıktı sanıyorum. İyi bir dergi idi, kapandı sonra... Konya'nın dergisi vardı, o da çok iyi idi. Fakat sonra idarecileri değişti. Biraz daha başka türlü oldu. Hele *Çorumlu* dergisinde bazı son sayıları nerdeyse komünist partisinin Türkiye ajanıydı. Konya'nınki iyi idi, ilk sayılarında çok güzel yazılar vardı.

Müstakil dergiler de vardı. Eski yazı ile çıkmış *Şehbal* vardı. İçinde çok enteresan resimler vardı. Kâğıthane'de Abdülhamid'in yaptırdığı bir çeşme vardır. Çok değişik bir çeşme, bugün yok. *Şehbal*'in kapağının üstünde o çeşmenin resmi vardır. Ondan sonra *Resimli Kitap* vardır. Kalın, kitap gibi bir dergiydi. Avrupadaki o tip dergilerin benzeridir. İyi bir dergidir, epey çıktı. Mesela orada da Dolmabahçe saraylarını yanarken bütün safhasını gösteren, resimli bir yazı vardır.

- Hocam! Rumeli ve Türk Trakyası'na dair hatırlayıp da bizimle paylaşmak istediğiniz başka neler var?

Ben oranın eski eser bakımından değer itibariyle belli başlı değerlerini hiç değilse bize kalmış olan kısmında tespit etmek istiyordum. Onun için o çalışmaları üç yaz yaptım. On beş – yirmi gün. Sonra parayı kestiler, vermediler. Üniversite yönetimi 2.000 lira para veriyordu. Artık o para ile nasıl barınırsak barınıyorduk. Otel diye gösterdikleri yer bir odadan ibaretti. Yer yatakları yaymışlar. Hepimiz sırayla yatıyorduk. Öyle iptidai idi, çalışma şartları oldukça zordu.

Hatta bir yerde otobüste, Karadeniz kıyısında ufak bir kasaba var, oraya gidiyoruz. Konuşurken yolculardan biri, "Bey sizden şimdi hemen bir arkadaşınız koşsun" dedi. "Otel diye bir yer var, zaten birkaç yatağı var. Hemen yer kapsın" dedi. "Otobüste Çingeneler var, kadınlı çocuklu... Onlar giderse siz açıkta kalırsınız." Onun üzerine aramızda görevleri paylaştık. Bavullarla ben kalacağım. Asistanları oraya koşturacağım. O şekilde de yaptık. Kasabaya girdik, araba durdu. Hemen asistanlar şoförün yanındaki kapıdan atlayıp gittiler, hemen yerleşip ceketlerini asmışlar.

Ben eşyalarla bavullarla arkadan indim, girdim odamıza... "Hocam burası! Hep beraber burada yatacağız" dediler. Pekâla, biraz sonra da Çingeneler güle oynaya geldiler. Otelci "yerim yok" dedi. "Bir odam vardı orayı da aldılar" dedi. Başladılar "Olur mu böyle şey" demeye. Ben de asistanlara "Kapatın kapıyı hemen!" dedim. Onlar hâlâ konuşuyorlardı: "Biz ne yapacağız? Biz nerede kalacağız?". Otelciler onlara, "Başınızın çaresine bakın!" dediler. Sonra onlara koridora yatak koydular da, öyle yatmışlardı. Yanımıza asistanlardan birinin sırt çantasına şişe suları doldurmuştuk. Nasılsa fırınlarda

ekmek var. Fırınlardan ekmek alıp, biraz da peynir alıp o şekilde de idare ediyorduk. Ekmek, peynir, çay bizim en önemli yiyeceklerimizdi.

- Hocam, Trakya Bölgesi'nde yaşayan halkın tarihi eserlere bakışı nasıldı?

Trakya'daki halkın çoğu göçmen olduğu için onların bayağı gayretleri vardı Hristiyan eserlerine karşı... Anadolu'nun bazı yerlerinde o kadar bariz hınç duymazlar, ama Trakya'da bu daha belirgindir. Hatta daha başka bir şey daha söyleyeyim. Edirne'de baktık ki bu şahane eserlerin bir kısmı çok bakımsız. Çok harap durumda eski Edirneliler ile konuşuyorduk. Burada Halk Partisi zamanında bir milletvekili geldi, etrafa baktı baktı. "Beyefendi devlet biraz ilgi gösterebilir de buraları tanzim edelim, düzeltelim, yapalım, edelim diyecek olduk" dediler. Adam "Edirne'ye dökülecek paraya yazıktır" diye cevap verdi dediler. "Düşman ilk yürüyüşe, taarruza geçtiğinde biz Edirne'yi terkedeceğiz."

Böyle alenen de bu söylenirse ne olur? Halk zaten kaç defa istila görmüş. Kaç defa Bulgarlar girmişler, Yunanlılar girmişler. Biliyorsun Hükümet Konağı'nın üstündeki Osmanlı armasını kırmışlar, Yunan bayrağı yapmışlar. Şimdi müzededir o... Halk korkmuş tabii. Ondan sonra biliyorsunuz binlerce Türk askeri Meriç üzerindeki adaya doldurulmuş. Enterne edilmiş orada, yiyecek yok, içecek yok. Ağaç kabuklarını kemirmişler ve o vaziyette orada ölmüşler. Bir Fransız dergisinde ağaçların resimleri vardı. Ağaçların insan yetişeceği yere kadar kabukları yoktu. Bu vaziyette yaşanır mı?

Ben de orada, "Edirne nasıl kalkınır?" diye bir konuşma yapıyordum. Birkaç tane de Edirneli gazeteci vardı. Onlar da gelip dinlediler. "Edirne bir zamanlar Osmanlı'nın ikinci başşehriyken, bugün bir köy azmanı haline geldi" dedim. İrice bir köy, başka bir şey değil! Hemen ertesi günkü gazetede, "Gelen misafir Edirne'ye köy dedi" diye manşet attılar. Bunu görünce tepem attı tabii. O akşam da vilayette bir davet veriliyordu. "Efendim siz Edirne'ye köy dediniz" mealinde konuşmalar başladı. "Kardeşim, sokaklarında davarların gezdiği yerlere şehir denmez ki!" dedim. Evlerin çoğu ahır olmuş, ağıl olmuş. Ne diyeceksin? Evet, çinili eserler varmış, ama onların kıymetini anlayacak adam kalmamış ki orada.

Çok sonra biraz kalkınma başladı. Orada harikulade bir istasyon yapmış Mimar Kemaleddin Bey. Kullanılmamış ama, hiç kısmet olmamış, terkedilmiş. O da gavur toprağı içinde ama bize ait. Tren bizden gidiyor, sınırdan çıkıyor Yunanistan'a giriyor, Yunanistan'da dört istasyon geçiyor, yine bizim topraklara giriyor. İstasyon orada... Böyle maskaralık olur mu? Bunu imzalayanlar kim? Böyle şartname imzalanır mı? Ama Lozan'da İnönü Paşamızın da imzaladıkları daha farklı değil yani. İşte görüyorsunuz halimizi, hâlâ taraftarları var İnönü Paşamızın. Açın haritayı da bir bakın yaptıkları işe! Ondan sonra bizim tarih kitaplarımızda Lozan'ın kahraman kumandanı olarak yazılar yazdılar. Nesi kahraman? Herifler mahvetmiş memleketi! Adamlar ilerisi için kapıları açmış, bunlar yorgun tabii harpten, nasılsa buraları elde tutamazlar diye...

- Hocam, Edirne'yi tarihî eserleri bakımından nasıl değerlendiriyorsunuz? Burada neler olup bitti?

Edirne Türk sanatının, Osmanlı sanatının İstanbul'dan sonra en önemli merkezlerinden biridir. Edirne hakikaten bedesteni, çarşısı, kapalı çarşısı, camileri, kervansarayları ile tam bir Osmanlı şehrinin karakterine sahip idi. Tabii orada azınlıklar da vardı. Onların sinegogları da, kiliseleri de vardı. Onlar da Edirne'de mimari eserler bırakmışlardı. Hatta padişahların içinde hayatında hiç İstanbul'da yaşamamış olanı da vardı. Hep Edirne'de yaşamış silik bir padişah vardı. Edirne aslında ikinci merkezdir.

Topkapı Sarayı'nda makam olarak ne varsa, mutfağı, salonları, kabul salonları vesairesi, aynıysa daha ufak ölçüde de olsa Edirne'de de vardır. Âdeta ikinci merkezdir, yani Avrupa tarafında ikinci bir merkez orasıdır. 1870'ler savaşına kadar aynen bu şekilde yaşamış, böylece devam etmiştir. Zaman zaman restore edilmiş, fotoğrafları çekilmiş. Bir Rum fotoğrafçı Edirne Sarayı'nın içinden ve dışından net fotoğraflarını çekmiştir.

Rus harbinde Ruslar ilerliyorlar. Bizimkiler savaşmak için sarayın içine cephaneye doldurmuşlar. Sonra valiye gitmişler, "Ruslar şehre yaklaştılar" demişler. Yani Rusların eline geçmesi artık saat meselesi olmuş. O zaman emir verilince "patlatın" demiş! Onun üzerine bakmışlar artık ümit yok. Fitali çaktıkları gibi "gümmmm" diye patlamış gitmiş. Ortada ne saray kalmış ne de başka bir şey! Elde kala kala o fotoğraflar kalmış. İşte tümsekler falan var. Onların altında salon var, başka şeyler var. Sonra zaman zaman arkeolojik araştırmalar yaptılar. Bazı şeyleri buldular, sonra "Bazılarını restore edelim" dediler. Onu da yapamadılar. Ondan sonra bir iki yeri, o Adalet Kulesi'ni yapmışlar. Aynı Topkapı Sarayı'ndaki gibi bir kule var. Bir de bir makam var, mutfakların izi var. Başka da bir şey yok. Toprak altında kalmış, gereği gibi iş yapılırsa sarayın belki hiç değilde planı çıkarılabilir. Elde fotoğraflar da olduğuna göre tahminî planı görülebilir aslında...

- Artık günümüzde yurt içinde Vakıflar Genel Müdürlüğü ve yurt dışında da kısa adı TİKA olan Başbakanlığa bağlı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı tarafından tarihî eserlerin canlandırılması, ortaya çıkarılmasıyla ilgili projeler hızla ilerliyor. Siz yıllardır bu işin içindesiniz. Çok örnek görmüşsünüzdür. Bu konuda neler söylersiniz?

Balkanlar'da ümit yok artık. Çünkü Osmanlı eserinin kitâbesini bile yerinde bırakmıyor. Araplar da öyle! Nerede kitâbe varsa Osmanlı devrine ait indirmişler aşağıya... Mesela vilayet konağındaki yazı, hiçbir şey bırakmamışlar. Bizim Türkiye sınırları dışında hiçbir hatıramız muhafaza edilmez. Onun için hiç ümitlenmeyin! Fakat bizim sınırlarımız içindekileri de biz yıkıp kaldırmışız. İşte böyle. Sonra acayip hınçla konmuş şeyler var. Kilyos Kalesi var tepede biliyorsunuz. Onun bir camisi var, normal kale camisi. Kitâbesini sökmüşler, yerinden çıkarmışlar. Onu caminin duvarına dayayın ya da iki tane çivi ile çakın değil mi? Hayır efendim. Dış kapıdan camiye giriş bir basamak merdivenle giriliyor. O basamağa, o kitâbeyi koymuşlar, basıldııkça üzeri yazılar silinsin diye! Bu hınzırlığı

Yunanlılar bile yapmamış... Bunu da yapan o köylünün dediği gibi “Türk gavuru, Türk gavuru” demişti. İşte tam da o!

- Hocam, bu tahribatların önüne nasıl geçilebilir?

Kanun çıkaracaksın. Rahmetli Rıfkı Melül Meriç'in (1901-1964) dediği gibi İsmet İnönü ne zaman başa geçerse bir tamim çıkartır. Eski eserleri şöyle koruyun, böyle koruyun, bilmem ne diye... Bilin ki der Meriç, katliam başlıyor. Yine böyle bir gün cumhurbaşkanı olduğunda bir tamim çıkarmıştı: “Osmanlı eserlerine bakın edin!” diye. Bir baktık haftasına kalmadı. İstanbul'da ne kadar yanık cami varsa minarelerini yıkmaya başladılar. Hatta o gün merak ettim. Tulumcu Hüsam Mescidi'nin enteresan bir minaresi vardı. O zaman talebe idim. Hava soğuk, ayaz, çiselek bir gündü. Silivrikapı'nın iç taraflarındaydı. Yürüyerek oraya kadar gitmiştim, yerinde duruyordu. Sonra taşlarını Şişli Camii'nde kullanmak için onu da yıktılar zaten. Daha neler yaptılar böyle neler!

Edirne'de köprünün başında Gazi Mihal Bey Camii var. Duvarları serâpâ çini. Bu çinileri söküp, söküp götürüyorlar. Bir mescit daha vardı. O da bir köprünün başında idi. Onda da çok güzel çiniler vardı. Ne oldu bilmiyorum.

Kalanları da muhafaza edemiyoruz. O şuur verilmedi. Yani sanat tarihi dersi dediler. Sonra Avrupa kitaplarından sanat tarihi okutuyoruz. Efendim Fransız ressam Manet'nin üslubunda gölge-ışık oyunu varmış. Senin öğrencin ondan ne anlar? Senin öğrencin aslını görebilir mi? Nerede bulacak da görecektir? Sen otur memleketindekileri anlat! Sonra Almanların, Fransızların liselerinde okuttukları sanat tarihi kitabı vardır, onu müfredat yapmışlar. Ona göre ders verilecek. Merak edecek olursanız bu konuda bana bir şey soran olmadı. Sorulmadığı için de ben de hiçbir şeye karışmadım.

- Hayatınız boyunca tarihi eserlere sahip çıkışınızı, onların kurtarılması için yıllardır nasıl mücadele ettiğinizi yakından biliyoruz. Zaten bunları tarihe not düşerek kayıtlara da geçirdiniz. Hem Türk hem Bizans eserlerinin kurtarılması için çok uğraştınız. Yaşantınızla her zaman bizlere, öğrencilerinize örnek oldunuz.

Evet, yalnız Fatih ile Edirnekapı arasındaki ana cadde yakınında çok sayıda camiyi kurtardım. Biliyorsunuz Mimar Sinan'ın Yenibahçe'de bir mescidi var: Mimar Sinan Mescidi. Sonra, Fener'e doğru yokuştur orası. Fener'in ense kökünde Yavuz Sultan Selim'in idam ettirdiği ve kendi adını taşıyan Tevkiî Câfer Çelebi'nin camisini ve Hâfız Ahmed Paşa Camii'ni ben yaptırım. Daha böyle niceleri var. Ben önce Türk olarak sonra Müslüman olarak elimden geleni yaptım, ama bunları sevmek, korumak için önce insanın ülkesini sevmesi gerekir.

- Hocam! Sizin tarih, sanat, kültür, medeniyet bilgileriniz ışığından bakmak gerektiğinde Rumeli adı neyi ifade eder?

Biz Bizanslılara tamamen “Rum” demişiz, ama muhakkak Rum demek değildir. Bugün Rumdan anladığımız başka bir şey... O zamandan itibaren Bizans'tan kalan, yani gavur dediğimiz insanları,

hepsini Rum farz etmişiz. O, “Romalı” demektir. Mesela Erzurum’un adı! Erzurum nedir? Burada Evliya Çelebi’nin anlattısına/palavrasına kulak asmamak lazım... Efendim neymiş, falan kız bilmem kimi sevmiş, bilmem ne demiş de... O değil. Erzen-i Rum kelimesinden gelmektedir. Yani Rumların toprakları içindeki “Erzen” şehri.

Mesela Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî diyoruz. O, Rum demek değildir. Yani Anadolu’nun yetiştirdiği, “Roma topraklarında yetişmiş olan tasavvuf insanı” demektir. Mesele bu! Biz Roma kelimesini Rumlaştırmışız. Rum demişiz, Rumu da genelleştirmişiz. Bunun farkında bile değiliz. Ondan sonra kalkıyoruz Evliya Çelebi’nin uydurduğu birtakım efsanevî isimleri sahici sanıyoruz. Mesela Kastamonu! Efendim bir Türk gencine âşık olmuş. Onu ele vermiş. O da “Kastın ne idi Moni?” diye bağırmiş. Hayır efendim. Kastr-Komneni “Komnenoslar’ın kalesi” demektir. Kastr-Komneni, deforme edile edile Kastamonu olmuş. Biz inceleyip araştırmıyoruz, lüzum da görmüyoruz, palavrayı görünce hemen inanıyoruz. Sonra da bu palavrayı doğru kabul ediyoruz.

Rumeli “Roma toprakları” demek, fakat buralar peyderpey fethedildikçe önceleri Anadolu, “Rumeli” imiş. Mevlânâ işte Orta Anadolu’dan. Anadolu o zamanlar doğrudan doğruya “Roma toprağı” idi.

- Hocam, söz “Rumeli” kelimesine geldiğine göre bu toprakların Rumeli olarak adlandırılmasında bir ufuk, hedef veya bir mesaj var mıdır?

Yani bizim kaybettiğimiz koca Rumeli toprakları, Avrupa’nın doğu kısmında boydan boya taa neredeyse Baltık denizine dayanıyor. Baltık denizine kadar çıkmıyor sınır, ama Slovakya’ya kadar çıkıyor. Slovakya da Avrupa’nın tam ortasında biliyorsunuz. Çekoslovakya beraberdi ayrıldı. Ayrı bir devlet oldu. Biz oradaki kaleyi Sigetvar’ın tam karşısındaki kaleyi elimize geçirmişiz. Türküsü bile var Sigetvar Kalesi’nin... Tam karşıda da Rozsafa diye onların bir kasabaları var. Kasabanın adı Almanca’dan geliyor. “Ey halk bakın, görün!” anlamına gelen bir ad! Sırplar veya Çekler oraya Leçovo demişler. Ne demek bu? Niçin “Ey halk bakın” diyorlar? Çünkü Türk akıncıları geliyor, “Bakın, kaçın, saklanın!” demek istiyorlar, anlaşıldı mı? O da Türklerle ilgili. Bugün oraya gidiyorsun, Türklerin izi bile kalmamış. Tuna nehri kıyısında aynı Üsküdar ile Eminönü gibi karşı karşıya. Biri Slovakların Leçovo kasabası, biri de Avusturya’nın bir kasabası. Ben orayı gidip gördüm. Hatıra olarak ne var. Kalenin duvarına yazılmış, artık kömürle mi yazmış kalemlle mi, eski dizdarının kale muhafızının attığı imzası var. O kadar, başka bir şey yok. Yalnız kalenin ortasında cami vardı. Onun yerine kubbeli kocaman bir kilise oturtmuşlar.

“Rumeli” Bizans’tan alınan bir toprak olduğuna göre bizim Avrupa’daki varlığımızı temsil eden bir isim oluyordu. Gele gele işte son kalan Trakya’nın bir parçacığı... Atatürk zamanında bir askerî harita üzerinde denemeler, manevralar yapılıyor. Manevralarda misafir olarak Medine’yi müdafaa etmeye çalışan Fahreddin Paşa’yı da çağırıyorlar. Esaretten döndükten sonra, Atatürk onu çok takdir ediyor. Afganistan’a büyükelçi yapıyor. Fahreddin Paşa oradan da emekli olduktan sonra nezaketen “eski paşa” diye onu Edirne’de toplanan Harp Meclisi’ne davet ediyor. Haritayı açıyor. İşte mavi

kuvvetler şöyle geliyor, kırmızı kuvvetler şuradan geliyor diye konuşuluyor. Düşman Trakya'ya çeşitli kanallardan girmiş, Edirne ile yolu kesmeye çalışıyor. Oradan da İstanbul'a yürüyecek.

Bunları anlatırlarken harita üzerinde izahat veren kurmay asker, "Edirne'yi bir süre için bırakıyoruz, terk ediyoruz" diyor. Fahreddin Paşa başlıyor ağlamaya, "Yok, olmaz" diyor. "Edirne'yi bırakamayız efendim" diyor. "Yok, paşa diyorlar bu kâğıt üzerinde, sahiden bırakmıyoruz." "Yok katiyen, kâğıt üzerinde de bırakmam!" diyor. Kendisi Medine'yi öylesine mücadele ile müdafaa etmiş. Paşayı teselli edemiyorlar. Hüngür hüngür ağlıyor. Böyle de bir hikâyesi var. Onun da Rumelihisarı'nda evi varmış, cenazesini de oraya gömmüşler.

Bir paşa daha var: Şükrü Paşa. Edirne'yi bırakmamak için çok direnmiş. Onu da Akansel (İsmail Hakkı) Paşa'ya söylemişim. Onunla sık sık mektuplaşmıştık. "Şükrü Paşa Edirne'ye gömülmeyi çok istedi, halbuki İstanbul'da bir yere gömülmüş. Ben, onun mezarını açtırdım, cesedini çıkarttırdım, Edirne'de ona mezar yaptırдыm" dedi. Akansel Paşa orada alay kumandanı iken durumu öğrenmiş. "Şükrü Paşa'nın vasiyetiydi, bu adam buraya gömülmek istiyordu, halbuki İstanbul'a gömüldü. Çıkarın, yeni bir mezar yapın Edirne'de, oraya gömün" demiş.

– Rumeli adı, bizim tarihi ve kültürel derinliğimizi hatırlatabiliyor mu?

Tabi tabi. Kaybettiğimiz Avrupadaki koca bir bölgeyi ifade ediyor. "Bölge" diyorum, çünkü bir devlet değil bir memleket değil. Düşünün ki taaa bugünkü Ukrayna'dan itibaren bir hat çekiniz. Bütün Yunanistan, bütün Bulgaristan, bütün Romanya, hatta Slovakya da dahil olmak üzere koskoca bir arazi parçası.

Nice şehitler vermişiz oralarda... Onların mezarları var. Onları da tahrip etmişler. Tek tük bazen bir taş, bir mezara falan rastlandığı oluyor, nasılsa kalabilmiş olan. Mesela Bulgaristan'da bir caminin avlusunda bir paşanın mezarı var. Balkan harbi hengâmesi içinde Hristiyanları da Müslümanları da o korumuş. Onun için hem Fransızca hem Türkçe hem daha başka dillerde, üç dört dilde mezar kitâbesi yazılmış taşına, ama bunlar unutulup gidiyor.

Çok şehit verdiğimiz bir toprak parçası burası... Edirne ve çevresi... Bir kısmı da açlıktan ölmüş! Sonunda teslim oldukları için bunlara gıda falan veren olmamış. Yüzlerce binlerce vatan evladı, hatta vatan evladı da diyemiyoruz. O zaman Rumeli'nin bütün insanları da asker. Onlar da topraklarını kaybetmişler, evleri barkları gitmiş. Bunu da hesaba katmak lazım... Korkunç şeyler bunlar. Bugünkü gençlik bunun farkında değil. Birçok yer vermişiz, ama elde kalanın da tutulması gerektiğini bilmeleri lazım. Bunların farkında olan yok.

- Bunlardan başka Rumeli'den hatırladığımız başka neler var hocam? Bizlere tavsiyeleriniz neler olur? Geçmişimizi sizin gibi bizzat yaşamış, hissetmiş, emek vermiş hocamızdan dinlemek istiyoruz.

Mesela bir İngiliz hatıratında anlatıyor. Bugün kaybettiğimiz Bulgaristan'da kalmış olan bizim Misivri dediğimiz Karadeniz kıyısında bir kasaba var. İhtiyar bir Türk, kasabayı işgal eden Bulgar ve Rus askerlerine karşı ana caddenin ortasında karşı durmuş. "Daha ileriye gidemezsiniz!" demiş. "Baba çekil bak arkamızda koca ordu var. Sen elinde bir tüfikle mani olamazsın." Adam, "Ben onu bunu bilmem, ben namusumu koruyacağım" diye cevap vermiş. "Baba çekil!" diyorlar, o çekilmiyor. Bu ihtiyar adam tetiği çekiyor, en baştaki Rus askerini vuruyor. Tak, bir askeri daha vuruyor. Hiç değilse, bütün harp müddetince mağlubiyetten mağlubiyete duçar olan Osmanlı ordusunun haysiyetini o kaç yaşındaki adam yaşıyor.

Böyle bir adamın adı yaşatılabilir. Belki adı bulunabilir. Bulunamazsa dahi bir parka, bir kaya parçasını al, Misivri şehrinin isimsiz kahramanına diye yazılabilir. Çoluk çocuğa kalsın hatırası... Biz bunu bile yapmıyoruz.

Bana Reşat Ekrem Koçu anlatmıştı. Yunanlılar adaları işgal ederken bir jandarma teğmeni yanındaki üç beş jandarma ile dağa çıkmış, teslim olmamış. Balkan harbi bitmiş adam hâlâ teslim olmuyor. Herhalde bu adamın genelkurmayın arşivlerinde falan adı sanı vardır. Bunun da adı bir şehre bir kasabaya verilebilir. Benden "Askerî Müze'ye neler konulabilir?" diye sormuşlardı. Ben bunları yazdım. Birçok silahtan, onlardan bunlardan başka kahramanlar var adları unutulup gitmiş. Bunları da bulun, bulunamazsa da "isimsiz kahramanlar" diye yazın hikâyesini de bastırın, herkes öğrensin.

Trakya'da küçük kasabaların birinde bir cami var. Caminin minberinde iki tane sancağın asılı olduğunu gördüm. Meğer Balkan Harbi'nde bizim askerler, Bulgarların işgal ettikleri bir camide o sancakları bulmuşlar, "Gavurun eline geçmesin!" diye çıkarmışlar yerinden, bizde kalan topraklardaki bir caminin mihrabına çakmışlar. Mesela bu da iki sancağın hikâyesi...

- Hocam, insanlarımızda sebebini anlayamadığımız tarihî eserlere karşı müthiş bir kayıtsızlık var, her şeye rağmen tarihî eserlerin korunmasına yönelik önerileriniz neler olabilir?

Tabii korunmalı, ama önce yıkılmasını önlemek lazım, sonra da "Daha iyisini, daha büyüğünü yapacağız" diye tahrip etmemek lazım. Eser olduğu gibi korunmalı, mevcut tarihî eser bozulmamalıdır. Bazı bulunmayan, bilinmeyen unutulmuş eserler vardır. Onları bulup çıkarmak gerekir. Mesela Gazimihalogulları... Aslında bunlar Hristiyandır. Adından belli: Bizanslı. Osmanlının hizmetine girmişler. Üstelik bir de "gazi" olmuşlar. Artık onları bizden sayacağız. Yaptırdıkları camiler var. Hem Bulgaristan'da hem Edirne'de var. Bunları ihmal etmemek lazım... "Gavur yaptı" diye yıkmamak lazım. Türkleşmiş Rumların yaptıkları camiler. Osmanlı hizmetine girmiş Palailogos sülalesinden adamlar var. Adını da Müslüman yapmış. Üsküdar'daki Rum Mehmed Paşa Camii. Bizanslı ileri gelen biridir. Onun için bunlara dikkat edilmesi gerekir.

Unutulmuş türküler vardır. Hatta Bulgaristan'da duymuştum. Sonra tesadüfen bir sahafta altı sayfalık bir broşür halinde o türkünün basılmış olduğunu gördüm. 10-15 kuruşa almıştım. Akbaldır Çeşmesi diye. Sadrazamlık yapmış olan Siyavuş Paşa ile Bulgar kızına dair bir efsane, manzum bir hikâye olarak işlenmiş. Biz Bulgaristan'da toprakları almışız. Bir Bulgar kızı ayakları çamurlanmış, o çeşmede bacaklarını uzatmış yıkarken, paşa görmüş kızı, âşık olmuş. Ona dair bir şiir... Onun da camisi var Bulgaristan'da, ama çok büyük bir bazilika. Bizimkiler onu camiye çevirmiş: Siyavuş Paşa Camii. Demek ki Kanûnî Sultan Süleyman devrinin sonlarına doğru yaşamış bir kimse... Kocaman bir cami yaptırmış. On beş – yirmi sene öncesine kadar öyle kapalı duruyordu o cami... Şimdi Bulgarlar onu tekrar kiliseye çevirmeyi akıllarına koymuşlar. İçindeki aksamı sökmüşler, onu da görmüştüm.

Macaristan'ın son beylerbeyi, valisi seksen-doksan yaşlarında Abdi Paşa (Abdurrahman Abdi) diye bir adam. Elinde kılıç Macarlarla Budapeşte'yi müdafaa ederken canı gönülden savaşmış. O arada şehit düşmüş. Macarlar onun için bir taş dikmişler. Ama abuk sabuk bir taş. Yazısı da, biçimi de saçma! Bizim orada hariciyecimiz yok mu? Bir vezir taşı nasıldır gidip görsünler. Bunun benzerini yapsınlar. Üzerine son Budin valisi, Arnavut diye de bilhassa yazmışlar. Abdi Paşa şehit oldu diye yazmışlar. Bunu yapmaları kadirşinaslık, ama taş da doğru dürüst bir şey olsun.

Ben bu memlekete, bu kültüre, bu topraklara ne lazımsa elimden geleni yapmaya çalıştım. Ama değeri varmış, yokmuş, işe yararmış, yaramazmış bilemem artık. Artık bizim de miadımız doldu... Etrafıma bakıyorum da eski arkadaşlardan kimse kalmadı.

- Hocam sizi yorduk ama bu sohbetten çok şey öğrendik. Anlattıklarımızla tarihe not düştünüz. Sizin bir ömür verip araştırdığımız ve gün yüzüne çıkardığımız tarihî sanat eserleri Türk milletinin toprağa attığı imzalar idi, kapatılmaya çalışılan o imzaların ortaya çıkmasına vesile oldunuz. Çok büyük işler başardınız, hizmetleriniz bu millet var olduğu müddetçe unutulmayacaktır. Bize bu fırsatı verdiğiniz için size çok teşekkür ediyoruz.